

DİNLERİN GELECEĞİ*

Ninian SMART

Çeviren: Mustafa SİNANOĞLU**

Dinin geleceğini tahmin denemesinin muhtemelen en verimli yolu, dinamik dünya görüşünün tahlili diyebileceğimiz metot sayesinde mümkündür. Böylece dinleri, ideolojileri de içeren dünya görüşlerinin bir türü olarak saymak yerinde olur. Her ne kadar Batı toplumu, din ile laik inanç sistemleri arasında bir ayırım yapıyorsa da, bu ayırım bizzat ideolojik veya dinîdir. Yine bu ayırım, dinlerin ve ideolojilerin, geniş boyutlar üzerinde nasıl benzer fonksiyonlara sahip olduklarını görmekteki aczi yüzünden ilmî de değildir. "Dinamik" (dynamic) kelimesi bana iki şeyi çağrıştırıyor: İlki, dinî milliyetçilikte olduğu gibi dünya görüşlerinin birbirlerini karşılıklı etkileyerek nasıl kaynaştığı; ikincisi, dünya görüşlerinin birbirleriyle ve diğer güçlerle karşılıklı etkileşimde dinamik bir şekilde nasıl geliştiği hususlarıdır. Dolayısıyla biz, dünya görüşlerinin kaynaşması ve etkileşimleri üzerinde durabiliriz. Bunlar da belirli modelleri takip ediyor görünmektedir.

"Dünya görüşleri" (worldviews) terkibi oldukça soyut ve zihnî görünmesi sebebiyle belirli güçlükleri ihtiva eder. Fakat, daha önce söylediğim gibi İngilizce'de, hem laik hem de geleneksel dinî inanç ve ibadet sistemlerini tam anlamıyla kapsayacak bir kelime yok gibidir. Dünya görüşlerinin sadece doktrin, mit (geniş rivayetler) ve etik (ahlâk) değil aynı zamanda ibadet usulleri, tecrübe (duyu) ve sosyal (kurumsal) yapı gibi altı ana boyutu içermeye eğiliminde olduğuna işaret ederek söz konusu kelime hakkında meydana getirilmiş olan izlenimi düzeltmek istiyorum.

Gelecek hakkında konuşmak için yakın veya uzak geçmişe bakmaktan doğan bazı genellemelere dayanmak gerekmektedir. Hatta bunda bile önceden kestirilemez birçok şey söz konusudur. Geniş anlamda, dinin bilimsel metotlarla çalışılması, bazı Batı ülkelerinde, özellikle Amerika ve Kanada'da, iyi bir derecede geliştirilirken, bu toplumlarda aynı paralellikte, diğerlerinde ise daha az yoğunlukta istihdam edilme eğilimi göstermektedir. Bunun ötesinde, günümüz Çin'i, Marksist dünyanın geniş bölgeleri ve farklı sebeplerle Latin Amerika gibi diğer bölgeler söz konusu olunca onların dünya görüşlerine ilişkin veriler hakkında maalesef bilgisiz durumdayız, yani dünyanın geniş bölgelerinin yakın geçmişini tanımlamada dahi tahmine ihtiyaç duymaktayız.

Farklı dinlerin, dinî akımların ve ideolojilerin değişik özellikler taşımasının önemsiz olmadığı da açıktır: Marksizm, ilmî hümanizmden (scientific humanism) daha hızlı ve merkeziyetçi bir tarzda kurumlaşmakta, Protestanlık İslâm'dan daha ferdiyetçi, Budizm tanrılara ve Tanrı'ya karşı çok daha farklı bir tavır almakta vb. Bu durumda, çeşitli dünya görüşlerinin iç dinamiklerine ve etkileşimlerin bu dünya görüşleri üzerindeki tesirine dikkat etmemiz gerekmektedir.

O halde dünyanın dinî ve ideolojik durumuna göz atarak başlamak gerekecektir. Dünyanın yoğun bir etkileşim içinde olduğu hususu modern hayatın açık bir gerçeğidir: Jet uçakları, ulaşım şirketleri, elektronik iletişim, kitle hareketleri, dünya savaşı tehdidi, bunlar ve diğer fenomenler dünyanın daha sıkı örülmüş bir bütüne girmesine yardımcı oluyorlar. Fakat buna karşın tarihî, coğrafi, ekonomik ve politik ilişkilerin farklılığından kaynaklanan bölgesel değişikliklerin olduğu da bir başka noktadır. Şimdi, dünyanın ayrılmış olduğu yedi ana bloku kısaca tasvir etmeye çalışacağım.

1. Batı Avrupa ülkeleri, İskandinavya, Amerika, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve bunların himayesinde bulunan birkaç küçük devletin oluşturduğu demokratik Batı'dır. Bunlar, büyük ölçüde hıristiyan geçmişe sahip, sosyal demokrasinin değişik şekillerini uygulayan, sistemde bazı uyarlamalar yapmalarına rağmen hepsi de tabii olarak kapitalist olan ülkelerdir. İlmî hümanizm ve sezgici agnostisizm (intuitive agnosticism) gibi güçlü akımlar kadar, hıristiyan olmayan dinî ve kültürel gruplar arasında da giderek artan bir karışım söz konusudur. Böylece, dinî ve kültürel olarak bu ülkeler giderek artan bir çoğulculuğa doğru ilerlemektedirler. Gerçekte, bazı Asyalı ve diğer inanç, ibadet akımları gelenekçi yerli hıristiyan nüfus arasında kendilerini hissettirmektedirler.

2. Doğu Almanya'dan Kuzey Kore'ye Marksist yönetimin farklı şekillerini uygulayan ülkeler bloku gelmektedir. Bu ülkelerde Marksist ideolojiler bir bakıma resmî dinler gibi bir fonksiyona sahip olmakta, parti-devlet yakınlığı kilise-devlet yaklaşımının yerini almaktadır. Genellikle geleneksel dinler bedbaht bir şekilde kaybolup gitmişlerdir: Arnavutluk'ta İslâm ve Hıristiyanlık; Çin ve Tibet'te uzun süre Budizm baskı altında

**Dr., TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Kelâm ve Mezhepler Tarihi.

tutulmuş; Sovyetler Birliği'nde Hıristiyanlık bastırılmış ve temizlenmiştir vb. Asya'daki Marksist ülkelerin çoğunda özellikle Budizm feci halde silinmiştir. Diğer taraftan Polonya'da Katoliklik, Romanya'da Ortodoksluk filizlendi ve rejim tarafından kontrol altında tutulmak suretiyle kendilerine müsamaha gösterildi.

3. Endonezya'dan Batı Afrika'ya kadar uzanan, Malezya, Bangladeş, Pakistan, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı içine alan bir İslâm hilâli yer almaktadır. Birçok sahada Batı'nın bozucu tesirlerine (ekseriya böyle algılandıkları için) karşıt bir reaksiyon olduğu açıktır. Uçak endüstrisinin Mekke'ye haccı daha kolay hale getirmiş olması, diğer modern şartların İslâm dünyasında karşılıklı ilişkilere kolayca ortam sağlamasıyla bu din daha evrensel (ecumenical) hale gelmektedir. Fakat İslâmî değerlerin modernizmle nasıl uzlaştırılması gerektiğinde devamlı bir kriz söz konusudur. Bu bağlamda Humeyni'nin Şiî milliyetçiliği, Kaddâfi'nin İslâm sosyalizmi, Pakistan, Sudan ve Malezya'nın İslâmî anayasaları, Suriye, Mısır ve başka yerlerde Müslüman Kardeşler'in faaliyetleri gibi misaller zikredilebilir.

4. Eski Asya'nın çoğunlukla müslüman ve Marksist olmayan kültürleri gelmektedir. Bunlar, Hindistan alt kıtası (Hindistan, Sri Lanka, Nepal, Butan), Güneydoğu Asya (Burma, Tayland, Singapur) ve Doğu Asya'dan (Tayvan, Güney Kore, Japonya) oluşmaktadır. Söz konusu bölgelerde Hinduizm, Budizm ve Konfüçyanizm'in çeşitli karışımları geleneksel olarak baskındır. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki olayların bir neticesi olarak kapitalizmin çeşitli formlarını geleneksel kültürleriyle karıştıran bu ülkeler çoğunlukla demokratik özelliklere sahip oldular (fakat, Tayvan ve Singapur giderek artan otoriter bir rejime sahip olurken, Burma Batılı ve kapitalist tesirleri büyük bir dereceye kadar dışlamaktadır). Neticede Doğu Asya ülkelerinin ekonomik başarısı ve Güney Asya ülkelerinin çoğulculuğu, laik bir bakış açısını tanıdı ve din baskıdan uzak gelişme serbestiyeti buldu.

5. Bu grubu Karayip adaları dahil Santa Barbara'dan (Kaliforniya) Patagonya'ya kadar uzanan Latin Amerika oluşturmaktadır. Öyle bir dünya ki, diğer geleneksel unsurları da bünyesinde bulundurmakla birlikte, genelde dinî olarak Katoliklik'ten etkilenmiş ve Kuzeyli kapitalizmin nimetlerine karşı ekseriya şüpheci bakmıştır. Burada Katolik kilisesinin hükümetten giderek uzaklaşması ve özellikle kabile insanları arasında Protestan misyoner gruplarının yoğun faaliyetleri gözlenmektedir.

6. Bu grup önemli ölçüde dinî canlılık gösteren Büyük Sahrâ çölünün güneyindeki Siyah Afrika'dır. Burada geleneksel Afrika dinleri savunmacı ve Hıristiyanlık baskın durumda (çoğu bölgelerde İslâm da önemli tesire sahip) olmasına rağmen, Afrika inancının yeni formları güçlü durumdadır. Ekseriya geleneksel motif ve kurumları hıristiyan temalarla yoğuran siyahî akımlar mevcuttur. Bu tür bağımsız siyahî kiliselerin sayısı 10.000'in üzerinde olup, bunların 3.000'i Güney Afrika'da bulunmaktadır. Bazıları Zaire'nin Kimbanguistleri gibi büyük sayıya sahip olup ana akımları oluşturmaktadırlar. Bir kısım kiliseler, sayıca az olmalarıyla birlikte Afrika dinî tecrübesinin yeni yorumlarını temsil etmektedirler. Bu arada Tanzanya'da Nyerer'in kırsal kesim sosyalizmi, Etiyopya'nın yerli radikalizmi ve Zimbabve'deki tetricî sosyalizm gibi marksizm ve sosyalizmin Afrika formları da önemlidir. Bunun ötesinde, Güney Afrika'daki beyazlar (özellikle Güney Afrikalı hıristiyan milliyetçileri) ile çeşitli siyahî ve Asyalı gruplar arasında önemli bir dinî ve ideolojik mücadele gözlenmektedir.

7. Bu grup da Pasifik'in birçok küçük ülkesinden oluşmaktadır. Buralarda misyoner Hıristiyanlık geniş çapta önceden mevcut olan Polinezya ve Melanezya'nın yerel dinleri ile diğer dinlerin yerini aldı. Bu ülkeler politik olarak genelde Batı tarzı sosyal demokrasiden derin bir şekilde etkilenirken, aynı zamanda da kapitalist Kuzey'den gelen büyük ekonomik güçlerle baş etmek zorundadırlar.

O halde, dünya kültürünün bu değişik parçaları dinî anlamda nasıl bir gelişme kaydedecek? Bu soruya cevap verebilmek için dikkate alınması gereken birbirine zıt ve bu kültür bölgeleri üzerinde farklı yollardan tesiri olan iki ana güç söz konusudur: Biri "milliyetçilik", diğeri ise "ferdiyetçilik"tir. Aşağı yukarı Fransız İhtilâli'nden itibaren, önce Avrupa'da sonra koloni dünyasında, gücün millî devletlerin hâkimiyetine dağıtılması son iki yüzyıllık dünya tarihinin dikkate değer bir olaydır. Gerçekte, şu an yeryüzünün bütün toprakları millî birimlere bölünmektedir. Polonya için Katoliklik, Burma için Budizm, Çin için Maoculuk, Doğu Almanya için Marksizm'in olduğu gibi genellikle millî kimlik, din veya laik dünya görüşü ile ortaya çıkmaktadır. Ekseriya dinî uyanış, geleneksel değerler ile modern millî canlanışın karışımıyla alâkalandırılabilir. Diğer taraftan modern dönemlerde farklı politik ve ekonomik gelişmeler, ferdietçiliği, kolektif beraberlikleri ve geleneksel bağları çözücü bir güç yapmakta birlikte rol oynadılar. Aydınlanma çağının liberal hümanizmi, kapitalizmle ve üretimin modern formlarıyla birleşti. İlginçtir ki, kolektivist ülkelerde bile gerek dünya görüşü olarak gerekse kişisel ilişkiler düzeyinde ferdin en derunî tercihlerinin belli ölçüde özelleştirilmesi yaşanmaktadır.

Bu farklı blok ve güçler hakkında bilgi verdikten sonra, din ve diğer ideolojilerin geleceği ile ilgili önümüzdeki otuz ilâ elli yıl üzerinden hangi tahminlerde bulunabiliriz? İsterseniz Hıristiyanlık'la veya daha gerçekçi olmak için farklı Hıristiyanlık anlayışlarıyla başlayalım. Protestanlığın ana kolu çoğu ülkelerde liberal hümanizme kapı açmış olup, benzer bir karışım II. Vatikan Konsili'nin (1962-1965) sonuçlarında da görülmektedir. Bu durum Kuzey ülkelerinde evrensel bir Hıristiyanlığı ortaya çıkarmaktadır. Fakat, gelecekte Hıristiyanlığın ağırlık merkezinin giderek Güney'e kayacağı görülmektedir. Zira siyah Afrika'da Hıristiyanlığın çeşitli formları yeşerirken, Latin Amerika bölgesinde liberal teolojinin doğuşuyla yeni bir dinamizm yaşanmakta olup, muhtemeldir ki, Kuzey'de evrensel Hıristiyanlık sayıca azalmaya devam edecektir. Çünkü, toplumlar daha çoğulcu ve bireysel hale gelirken inanç hususunda belirlenmiş tercihlere vurguyu gevşetirler. Dolayısıyla biz, ekümenik liderlerin daha çok Güney'den çıkacağını tahmin edebiliriz. Bir dereceye kadar politik hayat hariç

olmakla birlikte, millî hayatta farklı Hıristiyanlık anlayışlarının rolü daha az ifade edilecektir. Kendi içindeki Güneyli yönelimlerin açık bir sonucu olarak, Hıristiyanlık daha zengin toplumlar hakkında tenkitçi hale gelmelidir. Böylece ekümenik tarzdaki Hıristiyanlık, giderek kültürler arası eleştiri kaynakları üzerine temellendirilecektir. Ayrıca, hıristiyanların çoğunluğu Güney'de olacaktır.

Fakat kendisi bir karışım olan ekümenik Hıristiyanlık, reaksiyonla karşılaşacak, kimlik ve cemiyet hakkında güvene ihtiyacı olan Kuzeyli toplumdaki şartlara ilişkin görüş beyan etmeyecektir. Vatanperver Evangelist Hıristiyanlık'taki (Patriotic Evangelical Christianity) devam eden büyüme dikkatleri celb ederken, bu tarz din, ekümenik Hıristiyanlığın ana gövdesi dışında geleneksel dinî ve kabilevî bölgelere sızmalar yapabileceği için misyon sahasında da tesirli olacaktır: Güney Amerika'da, Afrika'da, Hindistan'da ve Doğu Asya'da olduğu gibi. Ekümeniklikten uzaklaşanlara yaklaşılabileceği için, ayak basacak yer bulduğu her yerde, Romanya ve Sovyetler Birliği gibi ülkelerde Hıristiyanlığı yerleştirerek, Marksizm'e de tesir edecektir. Burada şu da hatırlanmalı ki, bu "reaksiyonel" Hıristiyanlık Amerika'daki elektronik aletleri kullanarak insanları hıristiyanlaştırma faaliyetlerine (eletronic evangelization) öncülük etmiştir. Önümüzdeki elli yıl içinde daha açık bir şekilde, engelleri atlamak için medyayı kullanması da mümkündür.

Ben, yukarıdaki mülâhazalarda Protestan ekümenik Hıristiyanlığın ve papalığın bir harmoni içerisinde olacağını ileri sürdüm. Bunun sebeplerinden biri, Papa XXIII. John tarafından başlatılan ve durdurulması mümkün olmayan, kiliseyi zamana uyabilecek şekilde yenileme (aggiornamento = güncelleştirme) hareketidir. Çoğulcu ve değişen bir dünyada Katolikler giderek kendi tercihlerinin öneminin farkına varacaklar, bireysel olarak papanın emirlerine kulak vermek zorunda kalmayacaklardır. (Nitekim bu durum, Katolikler'in büyük çoğunluğunun papanın tebliğlerini yerine getirmekte ihmalkâr davrandıkları Batılı toplumlarda, doğum kontrolü konusunda hâlihazırda kendini göstermektedir.) Böylece daha eklektik bir Katoliklik, kendisini liberal Protestanlık ile giderek artan bir harmonide bulacaktır. Katoliklik ve diğerleri arasında herhangi bir resmî yakınlaşmanın veya birleşmenin meydana gelip gelmemesi bu anlamda hiç de önemli değildir. Ekümenik Hıristiyanlık, özel (bireysel) ruhaniliği teşvik etmesi (bu husus Doğu'yla yakınlıkları cezbedicidir) ve evrensel adaletsizliğe sosyal eleştiride bulunması gibi iki yöndeki uzantılarıyla milletlerarası çok şekilli bir ruhî akım olacaktır.

Marksizm, entelektüel ve bir bakıma da mânevî yönden kriz içinde olmaya devam edecektir. Böylece, Çin'de Budizm, Rusya'da Ortodoksluk ve Orta Asya'da İslâm gibi alternatifler, daha açık bir şekilde gün yüzüne çıkacak görünüyor. Bununla birlikte yeni şartlarda (dinî) üslup, hayli ibadetleştirilmiş dış formlardan ziyade bireysel mistik din üzerine şekillenecektir. Bu durumda Budizm ve İslâm'ın belli formları yani "ch'an ve tasavvuf" daha çok önem kazanacağına benzer. (Çünkü, günümüzde tasavvuf, Orta Asya'da İslâm'ın gücünü devam ettirmekte hayatî bir rol oynamaktadır: Mescidleri kapatabilirsiniz ama derunî arayışa engel olamazsınız).

Batılı ülkelerde ve İsrail'de Hıristiyanlığın hemen yanında Yahudilik temsil edilmektedir. Burada Yahudiliğin ılımlı şekillerine karşı reaksiyona da (muhafazakâr ve reformcu Yahudilik vb.) dikkat çekiyoruz. Hasidik canlanış ve yeni fundamentalist Ortodoks Yahudilik farklı formlarda politik temalara sahiptir. Şüphesiz, Yahudiliğin geleceği daha çok İsrail'deki olaylara bağlıdır: Eğer Ortadoğu'da bir anlaşma olursa, zaten şu an çoğunluğu dinini yaşamayan nüfusunu daha çok laikleşeceğini görebiliriz. Sinagoga devlet arasındaki ittifak çoğu İsraili yahudiler arasında rahatsızlıklara sebep olmaktadır. Her halükârda yahudi medeniyetinin ağırlık merkezi Amerika'da kalacaktır. Çünkü, orada yahudi kimliğini muhafaza etmek gibi bir problem gündemdedir ki, bu sebeple yahudi öğretisinin muhafazakâr yorumları gelişecek ve böylece Yahudiliğin yaşanması Amerika'da artarken, İsrail'de düşüş gösterecektir.

Batı'nın üçüncü monoteizmi, yeni global düzene intibak etmekte özel problemlere sahip bulunduğu geleceği kargaşayla dolu olan İslâm'dır. Birincisi Şîi veya Sünnî sözde "fundamentalist" müslümanlar şeklinde isimlendirilen İran radikalizmi ve Müslüman Kardeşler teşkilâtı tarafından temsil edilen gruplarca öncülüğü yapılan politik-dinî mücadele temayüz ederek belirginleşecek gibi görünmektedir. Böyle yeniden canlanmış İslâm, İslâm dünyasındaki öğrenciler arasında çok kuvvetli olduğundan söz konusu yeni devrimcilerin nesli eğitilirken, İslâm da güçlü bir geleceğe sahip olmaktadır. Suriye ve Irak gibi Mısır ve Tunus gibi özellikle Batı tesirini almış olan ülkeler büyük değişime meyyal durumdadırlar. İslâm'ın içine kapalılığı, dünyanın üçüncü büyük İslâm ülkesi durumundaki Hindistan'da daha iddialı bir yapı kazanacaktır. Arap ülkelerinin merkezinde antimodernist devrimler, bunun da ötesinde alt kıtada Hindistan ve müslüman komşuları arasında savaş olacak gibi görünüyor. Gerçekte, gelecekteki yirmi yıl veya daha fazlası için İslâmî hilâl ülkelerinin çoğu belli ölçüde antibatıcı ve antimarksist tavırlar sergileyecekler. Bu husus, Güney Afrika, Guyana ve daha başka yerlerde bulunan -Britanya ve Kuzey Amerika da dahil- müslüman azınlıklara tesir edecektir. Fakat ikinci olarak, İslâm giderek kendisini evrensel bir azınlık gibi görecektir. Ama hiçbir zaman o, kendisini dış normlara adapte etmek zorunda kalan azınlık pozisyonundan memnun kalmamıştı zaten. Bu durum, İslâm'ın kimlik endişesini güçlendirecek Şîi ve Sünnî gelenekler arasındaki tarihî ayrılığa rağmen, yeni İslâmî radikalizm evrensel bir karakter kazanacaktır. Bu da, muhtemelen Batı'dan çok Sovyetler Birliği'ne karşı daha büyük bir tehdit teşkil edebilir. Çünkü yeniden canlanan İslâm, ilişkilere açık olmakla birlikte Orta Asya gibi tarihî olarak İslâmî bölgelerde yabancı üstünlüğüne de tahammülsüzdür ve öyle olmaya da devam edecektir. (Ayrıca, Ortadoğu'nun durulmasının, canlanmış İslâm radikalizmini yaşatıp yaşatmayacağı da sorgulanabilir bir konudur).

Dinamik dünya görüşlerinin analizi bakış açısından, İslâm'ın müşkil durumu, İslâmî gelenek ile bir yanda ferdiyetçi Batı hümanizmi, diğer yanda modern ilim, teknoloji ve ekonomi gibi iki büyük ideolojik kümeler arasındaki iç tesirleşme şeklinde görülebilir. İslâmî modernizm, bunların üçünün bir sentezini temsil etmektedir. Mısır'da orta sınıfın İslâm anlayışı bunun bir örneğidir. Türkiye, yeniden yapılanma sürecinde dinî geleneği bir tarafa bırakıp, diğer iki bölümü geliştirmeye çalıştı. Humeynî ve diğer mücedditler, (reforme edilmiş) gelenekle birlikte (küçük uyarlamalarla) ilmî, teknolojik ve ekonomik ögelere de sahip olmayı arzuladılar. Fakat bir kimse modernizme ferdiyetçiliksiz sahip olabilir mi? Bu, gelenekleri koruyarak aynı zamanda modernleşmeyi isteyen çoğu muhafazakâr toplumların ıstırap verici meselesidir. Aynı problem, Deng'in Çin'ini de rahatsız etmektedir: Marksist geleneği koruyarak, çöktürücü ferdiyetçilik olmadan modern teknolojiye de sahip olabilir miyiz?

Hinduizm'e dönecek olursak, esasen Hindistan'da bulunmakla birlikte şu an önemsiz sayılmayacak bir yayılma gözlenmektedir. Peki, geleceği ne olabilir? Hindu anlayışı (ethos), modern ilme ve çoğulcu topluma çok açık görünmektedir. Dinin ve ilmin, bir bütünün farklı yönlerini açıkladığını kabul eden modern uzantıları hâlihazırda bir sentez sağlamış durumdadır. Batı'da çoğu modernist dinler aynı yönde gelişme gösterdiler. Fakat gelecekte Hinduizm, yeni sosyal yönleri doğru kayacak gibi görünüyor. Kast sistemi ve (onun en alt tabakasını temsil eden) paryalar (untouchables), Hinduizm'in büyük problemi olmaya devam edecektir. Öte yandan aynı hakikate işaret etmeleri sebebiyle tüm dinlerin birlikte yaşayabileceği şeklindeki eski Hindu iddiası, İslâm'ın yeniden canlanması ile başa çıkamayacaktır. Bir Hindu-Marksist sentezine (Hinduizm şartlarında liberal teolojiye) ilk adımı atmanın zamanı gelmiştir. Her ne kadar Hindistan açık toplumu ve çoğulcu tavırlarıyla gelecekteki otuz yılda Batı ilminin en iyisini yapmaya müsait olsa da, bu durum, orta sınıfla -özellikle dokunulmaz kabul edilen kesimle- fakirler arasındaki mesafeyi daha da açabilir. Bu son durum, geçmişte Hıristiyanlığa, II. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde de Dr. Ambedkar'ın liderliğinde Budizm'e geçişte yaşandı. Mantıken gelecek yöneliş, zaten Hindistan toplumunda güçlü durumdaki İslâm'a olacaktır. Bu husus, Hindistan'da derin krize ve belki de İslâm ülkelerinin muhtemel müdahalesi ile iç savaşa sebep olacaktır.

Budizm, daha farklı bir geleceğe sahiptir. Evvelâ, zaten şu an iyice kök saldığı Avrupa ve özellikle de Amerika'da gelişmeye devam edecektir. Budizm, teizme karşı cazip bir alternatif olup, bazı yönlerden de Hıristiyanlığı tamamlayıcı durumdadır. İkinci olarak, daha önce belirttiğimiz gibi, Marksist ülkelerde özellikle Çin'de bireysel Budizm'in canlanması için bir şans söz konusudur. Üçüncü olarak, bağımsız Güney ve Güneydoğu Budist Asya ülkelerinde Budizm milliyetçilikle birlikte özdeşleşmeye devam edecektir. Dördüncü olarak da, Budizm'in Afrika'da tutunacak yer kazandığına dair işaretler vardır. Hıristiyanlık kadar Afrika zihniyetini çelemese de şüphesiz varlığını hissettirmeye devam edecektir. Bu durumda, dünya çapında Budizm bilinci, ilimle çokça uyumlu evrensel bir din ve felsefe olarak artacaktır. Meselâ devamsızlık doktrini (the doctrine of impermanence), âlemi kısa ömürlü mikroskobik olaylara indirgemektedir. Eğitimle ilgili birikimlerin arttığı bir dünyada Budizm'in cazibesi de artacaktır. Bunun da ötesinde, çeşitli sebeplerden dolayı Hıristiyanlık'la dostça bir yarış içinde bulunacak ve şüphesiz dinler birbirlerini derin bir şekilde etkileyecek ve böylece liberal hümanist düşünce çerçevesinde bir Doğu-Batı yakınlaşmasını (rapprochement) sağlayacak senteze belki ulaşılacaktır. Bu Doğu-Batı ilişkisi, Japonya'nın ekonomik gelişmesinde önemli rol oynamış olup, bir entelektüel uyusukluk döneminden sonra Japonya'da Budist düşüncenin yeniden canlanışını da müjdeleyebilir.

Batı toplumunda Doğu dinlerinin rolü, bir "dünya inancı"nın (world faith) mümkün olup olmadığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Fakat şu anki durumumuzun dinamikleri, açıkça sentezlere olduğu kadar reaksiyonlara da işaret etmektedir. Bunun ötesinde Batı'nın ilmî modernizminin ve ferdiyetçiliğinin mantığı çoğulcu bir mevcudiyete doğru gitmektedir. Çoğulcu toplumlara sadece Batı'nın ilgi duymuş olmaması sebebiyle, geniş bir alan üzerinde büyük cazibe sahibi olacak bir görüşün ortaya çıkışı söz konusu olmalıdır. Güney Amerika'da, Afrika'da, Hindistan'da ve Doğu Asya'da, daha önce gördüğümüz gibi, Hıristiyanlık'tan etkilenmiş çok sayıda nispeten küçük çaplı kültürlerle karşılaşmaktayız. Kimlik arayışı, bir çeşit kültürel ve ruhî federalizmi îma etmektedir. Güney'de ve diğer yerlerdeki küçük yapıli toplumlarda yeni dinlerin tomurcuklanması, önemli mânevî geçmişten bazı şeyleri yeni bir platformda elde etmekten başka bir şey değildir. O halde Batı, eski Asya ve Güney, kimlik ve daha köklü bir hayat için çeşitli araştırmalara bir şemsiye vazifesi yapan bir çeşit ruhun çoğulcu bütünlüğüne ilgi duymaktadırlar. Bir bakıma Los Angeles (bütün hatalarına rağmen), bu çoğulcu toplumun ilk habercisidir. Güney'in birçok etnik grupları, Doğunun kültürleri ve Batı'nın farklı grupları bölgelerin ve mahallelerin federasyonunda birlikte yaşamaktadırlar. Bu, toplumların alacağı nihai şekle doğru, çoğulcu bir araştırmayı sağlayacak olan Doğu, Batı ve Güney arasındaki ilişkilerde doğacak yeni bir pasifik zihniyeti gibi bir şey olmalıdır.

Bu arada Batı, Afrika ve daha başka yerler yeni dinî akımlarla kaynamaya devam edecektir. Herkes bunların sayılarının artacağını tahmin edebilir. Çünkü, "küçülmüş bir küre" de (sanat, yemek kültürü, musiki ve diğer sahalarda) karşılıklı ilişkilerin tüm ihtimallerini kapsayacak şekilde kültürel temas noktalarının sayısı artacaktır. Mürekkep dünya görüşlerinin çoğu bireylerin zihninde kalacak ve diğerleri harekete geçecektir. Fakat, hangisinin harekete geçeceğini kestirmek zordur. Evangelik Konfüçyanizm'in (ekümenik yurtseverliğin bir formu olarak teknolojik modernizm ve antikomünizm gibi muhtevasıyla) harekete geçeceğini düşünür müydünüz? Harekete geçti bile. O, sayın Moon'un Unification Kilisesi'nin ta kendisidir. Şüphesiz her bir karışım sadece mekanik bir harmanlama değil, fakat yaratıcı özellikleri de ihata etmektedir. Mesihî bir peygamberlik

anlayışı üzerine merkezleşmiş Helenleştirilmiş Ferîsîliği'nin Roma İmparatorluğu'nda canlanacağını kim tahmin edebilirdi? Canlandı, şimdi onun adı Hıristiyanlık'tır. Demek ki, günümüzdeki ruhî ve ideolojik akımların hangisinin geleceğimize aktif olacağına dair bilgimiz sınırlıdır. Bununla beraber, hâlihazırdaki büyük dinlerin devamlı böyle kalacaklarını tahmin etmek için hiçbir sebep de yoktur.

Neticede, geleneksel dinlerin boyutlarıyla ilgili olarak tekâmüllerini nasıl tahmin etmemiz gerektiği yolunda bazı şeyler söylemek istiyorum. Çünkü, belirli kaymaların gelecekte de devam edeceğini tahmin etmek mümkündür. Evvelâ kompleks ve günlük ibadetlerin modernizasyonla aşındırılacağına dair bir eğilim mevcuttur. Zira bir yanda yıllık takvim teknoloji öncesi eski tarıma göre ayarlanıyordu öte yandan -fakir ülkelerde bile- nüfus hareketlerinin giderek artması yerleşik şartlardaki ibadet sistemlerini söküp atıyordu. Günlük hayatta ibadetlerin çok fazla olması sihirli fonksiyonlara sahip bulunmakla birlikte bunların yerini zamanla teknik ameliyeler aldı. Bu bağlamda, Marksist ülkelerde toplu ibadetler ortadan kaldırılabilir veya hayli sınırlandırılabilir. Epeyce bireyselleşmiş laik toplumlarda da ibadetler şahsî ve kaidelerine uyulmadan ifa edilir (informal) hale gelir.

Bu demek değildir ki, ibadetlerin (temsil ettikleri) anlamları önemsizdir. Çünkü, görünür ibadetler zayıflarken, derunî tavırlar ve hisler daha güçlü ifade edilir hale gelir. Meselâ, "yeniden doğuş", (born again) vaftiz âyininin mecâzi bir ifadesidir. Fakat o aynı zamanda, bir hıristiyanın kurtuluşa erdiğini hissetmesi deneyimi gibi, psikolojik ve derunî-ruhî anlamlar da içerir. Gerek Marksist devletlerin baskıları, gerekse kapitalist toplumların ferdiyetçiliği sebebiyle dinin hususileşmesinden dolayı, gelecekte dinin ibadet boyutundan ziyade, tecrübî boyutuna önem verileceğini görebiliriz. Bunun da ötesinde, ferdîliğe sebep olan aynı âmiller, otoriter müesseselerden gönüllü müesseselere doğru bir değişime de yardımcı olacaklardır. Batı'da ve Güney'in bazı kesimlerinde dinî otoritenin giderek zayıflayacağını ve daha çoğulcu bir görünüme uyarlanacağını tahmin edebiliriz. Hinduizm'de mistik ve yoga tecrübeleri, İslâmî çerçevede tasavvuf, yahudi geleneğinde kabala ve ilmî hümanizm muhitinde estetik ve ekzistansiyal tavırlar gibi dinin belirli yönleri diğerlerine nispetle daha çok önem kazanabilir. Mensupları tarafından algılandığı şekliyle kozmik realitelerle bütünleşmiş olan gayri aklî ve tecrübî münasebetlere bakarak, bunu bir nevi dinî romantizm kabul edebiliriz. Bu, doktrin ve felsefenin eğilimleriyle de uyuşur. Çünkü, Hıristiyanlık, Budizm, Hinduizm ve İslâm, din ile ilim arasında olduğu sanılan savaşa pek de problemlî gibi değildirler. (Aşırı radikal muhafazakârlar bir tarafa bırakılırsa, yaratılış ve diğer mitler modern Protestanlığın ve Katolikliğin takipçilerinin çoğu tarafından artık literal anlamda değerlendirmeye alınmıyor). Artık kâinatı anlayışımız ve ona karşı tavrımız açısından, din ve ilmin birbirlerini tamamlayıcı rollerinde yeni bir tek tanrıcılığın zuhuru gözlenmektedir. Böylece, geleceğin dinî düşüncesinde ana eğilim olarak "romantik tek tanrıcılığı" (romantic monism) görebiliriz. Fakat hâlâ değerlendirilmesi gereken boşluklar vardır. Kutsal metinlerin muhafazakâr yorumlarının yeniden güçlenmesi gibi. Kabaca ortaya koyduğum romantik monizm, bir dereceye kadar hafifçe kutsal metinlere dayanacağına benzer. Bu sebeple bir hıristiyan için Kitâb-ı Mukaddes'in detayları, İsâ Mesîh'in huzuru ile (presence) ilgili genel izlenimlerden ve ahlâkî öğretilerinden daha az önemli olacaktır. Hem mit hem de ibadetler istikbalde daha az önemli olacaklardır. İbadetler ve mitten ziyade, tecrübe ve ahlâkla ilgili olarak müttefik olmak veya aynı noktaya yaklaşmak daha kolay olduğu için, dinler daha az dışlayıcı tavır takınacaklar. Fakat şuna dikkat edilmelidir ki, bu noktalar, İslâm coğrafyasından, kimlik arayışındaki yahudilerden, Evangelik hıristiyanlardan, dogmatik Marksistler'e kadar kuvvetli reaktif akımların ışığı altında değerlendirilmelidir. Ayrıca, doktrin monizminin sosyal çoğulculukla iyi geçindiğini de belirtmeliyim.

İşte bunlar, dinler hakkında önceden görülebilecek bazı eğilimlerdir. Politik açıdan anlamlı muhtemel değişimler de şunlardır: Bir tarafta Hıristiyanlığın ilgilerinin ve Batı hümanizminin yaklaşması, diğer tarafta Budizm ve diğer dinler bulunması; her iki grubun da demokratik çoğulculuğa ve Güney'in etnik çoğulculuğuna alâka duymaları; Hıristiyanlık'ta zuhur eden Kuzey-Güney ekümenizminin kiliseleri şu anki ekonomik sistem hakkında daha tenkitçi hale getirmesi; Marksist ülkelerde daha özelleşmiş dinin zuhuru ve Batılı, Marksist değerlerle çelişerek İslâm radikalizminin daha geniş bir şekilde yayılmasıdır. Neticede dünyanın her tarafından etnik grupların bir araya geldikleri büyük şehirlerimizin birbiriyle ilişki halindeki kültürel yapılarında yeni dinî akımların sayısının daha da artma ihtimali söz konusudur. Bu dinî akımlardan bazıları şüphesiz büyük güç haline gelecektir. Sembolizmlerin geniş insan tepkilerini nasıl derinden harekete geçireceğini tahmin etmenin zorluğu sebebiyle, hangisinin güç kazanacağını kestirmek de zordur. Mevcut büyük geleneklerle birlikte iyice yer tutmuş olan Sihizm, Caynizm ve Mormonizm gibi daha küçük inanç sistemlerinin de hayatîyetlerini sürdürecekleri bir gerçektir. İlmî hümanizm de bir dünya görüşü olarak, Batılı olmayan kültürler üzerinde kuvvetli tesire sahip bulunacaktır. Dolayısıyla biz, "global şehrin" caddelerinde insanlığın nihaî refahına uyacak doğru ahlâkî, mânevî ve politik yapılar hakkında sürüp giden tartışmalara şahit olacağız.

Eğer benim tahlillerim doğru ise, onlar, tehlike bölgelerine işaret etmektedir. Sadece birleşme hususundaki gelişmeler bir yanda devam ederken onlara karşı olan sert muhalefet değil, aynı zamanda Hıristiyanlık, İslâm, Yahudilik ve Marksizm arasındaki zor ilişkiler ve radikal Hindu ve İslâmî değerler sürtüşmesi, önümüzdeki otuz yıl için savaş durumlarında başlıca faktörler olabilir.